

COMUNICAREA ȘI PROPAGANDĂ ÎN PRAJMA ȘI ÎN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

Începutul secolului al XX-lea avea să aducă omenirii nu numai schimbări revoluționare în ceea ce privește cunoașterea și aplicarea ei în activitatea de producere a bunurilor și serviciilor și în ceea ce privește modul de purtare a războaielor. Revoluția industrială avea să conducă în domeniul militar la „mecanizarea” și „tehnologizarea” morții. Din această perspectivă credem că eticheta lipită de unii istorici și analiști politici de acest secol cea a violenței extreme nu este exagerată.¹ A fost totodată și un secol în care industrializarea și mecanizarea luptei armate a fost însoțită și de apariția a noi arme destinate să cucerească mintea și sufletul adversarului, să-i bulverseze sistemul de valori morale, etice și politice pentru a capitula mai ușor.²

A fost și începutul unor schimbări revoluționare în ceea ce privește locul și rolul media pe timpul crizelor politico-militare și a războaielor. Treptat, treptat acestea s-au transformat din „martor” în participant la evenimente contribuind în mare măsură la deznodământul acestora. Patrick Lamarque apelând la metafora simbol din medicină crede că în secolul XX războiul și propaganda „sînt ca doi șerpi care se încolcesc pe sceptrul puterii.”³

4.1. Principalele momente și faze din desfășurarea primei conflagrații mondiale

Secolul al XX-lea s-a deschis cu un război purtat între

¹ Zbigniew Brzezinski, *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*, Touchstone Rockfeller Center, New York, 1993. p. 12

² Beatrice Compagnon, Anne Thevenin, *O cronologie a secolului XX. Principalele tendințe și datele cele mai importante*, trad. Radu Valter, Rodica –Maria Valter, Editura ALL, București, 2000, p.10; Patrick Lamarque, *Technologies de communication : vers la guerre immédiate*, în **Quaderni**, no. 39, 1999, http://www.revues.msh-paris.fr/Modele2/nospebook2.asp?id_nospe=197&id_perio=67

³ Patrick Lamarque, *op., cit.*, în *loc., cit.*

două mari puteri, Rusia și Japonia, în anii 1904-1905, care prin amploare și consecințe s-a încadrat în tipul de conflict local dar și cu o serie de crize politico-militare care au polarizat lumea din punct de vedere al intereselor și alianțelor.

Astfel că pe continentul european, începând cu primele decenii ale secolului al XX-lea, apar două forțe: Tripla Alianță și Tripla Înțelegere. Pentru început acestea s-au confruntat pentru supremație și dominație politică și economică în lumea europeană dar mai ales în afara ei. Prima ciocnire a fost generată de „criza bosniacă“ din 1908, izbucnită ca urmare a anexării de către Viena a provinciei Bosnia-Herțegovina. Germania a sprijinit actul de forță al Dublei Monarhii, astfel că protestele Rusiei și revolta Serbiei au rămas fără ecou. Viena a refuzat să părăsească teritoriile ocupate. Tripla Alianță nu era încă pregătită din punct de vedere militar pentru o confruntare și, în consecință, Anglia și Franța au sfătuit Rusia „ofensată“ să propună Serbiei recunoașterea faptului împlinit⁴.

În 1911 a fost rândul Germaniei să provoace Franța în cea de-a doua criză marocană*. În martie 1911 triburile marocane s-au răscolit împotriva sultanului și au asediat orașul Fes. Trupele franceze au intervenit, înfrângând pe răsculați sub pretextul apărării rezidenților francezi din orașul Fes. Germania a considerat că Franța a încălcat acordul care a pus capăt primei crize marocane și a ocupat porturile Agadir și Magador. Dacă Marea Britanie și-a susținut foarte puternic aliatul francez, nu același lucru l-a făcut Austro-Ungaria care n-a dorit să-și riște supraviețuirea ca stat de dragul unei aventuri africane. Din încheierea „afacerii marocane câștigurile germane au fost modeste, având în vedere că au obținut doar 275.000 km² din Congo-ul francez, iar imperiul avea pretenții mondiale. Ziarul german „Berliner Tageblatt“ scria în 3 noiembrie 1911: „Practic am riscat un război mondial pentru

⁴ Mircea N. Popa *Primul război mondial 1914-1918*, București, 1979, p. 23.

* Prima a avut loc în 1905.

câteva mlaștini din Congo“⁵.

În următorii ani, pe măsură ce se vor întări din punct de vedere militar, marile puteri din cele două blocuri politico-militare își vor asuma niveluri de risc nefirești în raport cu interesele lor naționale și strategice, astfel ca în 1914 războiul mondial n-a mai putut fi evitat, cu toate că cele două tabere au stat „departe“ de războaiele balcanice (1912-1913).

Scânteia care a aprins „butoiul cu pulbere“ din Balcani și a condus la prima mare conflagrație mondială a fost asasinarea arhiducelui Franz-Ferdinand, moștenitorul tronului austro-ungar, pe 28 iunie 1914, la Sarajevo de către bosniacul Gavrilo Princip, membru al unei organizații teroriste secrete. Atentatul a produs o vie emoție în întreaga Europă. El a oferit Austro-Ungariei prilejul de a „regla conturile“ cu Serbia. Împăratul Franz-Iosef a trimis împăratului Wilhelm al II-lea o scrisoare prin care se cerea ajutorul Germaniei în rezolvarea „problemei Balcanilor“. La 5 iulie monarhul german a răspuns fără echivoc: „Nici o trăgănare în această acțiune împotriva Serbiei“. Încurajări i-au fost date ambasadorului austriac trimisului special, contele Hoyos, de către cancelarul Germaniei Bethmann-Hollweg⁶.

La 10/23 iulie 1914 Viena a dat Serbiei un ultimatum. Aceasta a răspuns pozitiv la toate cererile mai puțin la cele de la punctul 6 care cerea participarea funcționarilor austrieci la ancheta desfășurată în Serbia pentru a determina responsabilitățile asupra atentatului. A doua zi o circulară a guvernului german către ambasadorii săi din străinătate dezvolta o teză care să influențeze poziția Franței și a Rusiei în Balcani: „conflictul sârbo-austro-ungar este o afacere locală, care trebuie reglată exclusiv între Austro-Ungaria și Serbia. Orice intervenție a unei alte puteri, dată fiind diversitatea obligațiilor de alianță, va antrena consecințe incalculabile“⁷.

Confirmându-și palmaresul de țară care a înțeles de fiecare

⁵Henry Kissinger, *Diplomația*, traducere din limba engleză Mircea Ștefănescu, Radu Paraschivescu, București, 1998, p.175.

⁶ Mircea N.Popa, *op. cit.*, p. 153

⁷ Ibidem, p. 156.

dată pe dos psihologia potențialilor adversari, Germania a crezut că Franța și Rusia vor proceda și de data aceasta întocmai ca la „criza bosniacă“ din 1908. Analizând situația, oamenii politici din cele două capitale europene au spus cu prea multă ușurință: „De această dată este război“. Antanta a acceptat confruntarea „cu o promptitudine de care însuși adversarul a fost surprins“⁸.

A urmat o avalanșă de declarații reciproce de război: Germania a declarat război Rusiei (19 iulie/1 august), Franței (2 iulie/3 august), Belgiei (22 iulie/4 august); Marea Britanie și domeniile sale, Germaniei (22 iulie/4 august); Muntenegrul, Austro-Ungariei (22 iulie/4 august); Franța și Marea Britanie, Austro-Ungariei (29 iulie/11 august și 30 iulie/12 august); Japonia, Germaniei (10/23 august).

Cine are responsabilitatea declanșării conflictului? În mediile politice din preajma și din timpul conflictului, vinovățiile au fost aruncate dintr-o tabără în alta, iar acuzațiile au fost reciproce. Istoriografia primei conflagrații mondiale este și ea nuanțată, în funcție de poziția și blocul politico-militar din care a făcut parte țara în care au apărut lucrările respective. Opinia potrivit căreia responsabilitatea revine în egală măsură celor două blocuri politico-militare pare să fie cea mai plauzibilă și mai acceptată astăzi⁹.

În momentul în care au început ostilitățile militare, beligeranții ambelor tabere au trăit iluzia războiului scurt. Statele majore ale principalilor actori, – Franța, Germania și Rusia –, au acționat în conformitate cu planurile elaborate din timp de pace sub zodia „blitz-krieg-ului“. Planul german „Schlieffen“ prevedea înfrângerea Franței prin bătălii nimicitoare în 6 săptămâni, înainte ca Rusia să-și fi putut mobiliza potențialul, ca apoi armata germană să zdrobească armatele țariste. Planul de campanie francez prevedea și el o ofensivă fulger în Alsacia și Lorena și ruperea armatei germane în două și nimicirea pe părți. Planul de campanie

⁸Jacques Droz, *Les causes de la première guerre mondiale. Essai d'historiographie*, Paris, 1973, p. 112.

⁹Pierre Milza, Serge Berstein, *Istoria secolului XX. Sfârșitul lumii europene. (1900-1945)*, traducere Marius Ioan, București, 1998, pp. 67-68.

rus avea în vedere operații militare simultane împotriva Germaniei și a Austro-Ungariei.¹⁰

În pofida calculelor statelor majore, a iluziilor nutrite, în general, că războiul în epoca industrială se va termina repede, războiul din 1914 s-a dovedit a fi o succesiune de campanii pustiitoare, pline de neprevăzut, cu uriașe eforturi materiale și umane: după campania surprizelor din 1914, au urmat cele din 1915 și 1916, dominate de „strategia epuizării”¹¹

Ostilitățile militare s-au derulat în principal pe uscat, dar și pe apă unde s-a purtat un adevărat război naval. În august 1914 au fost deschise în Europa trei mari teatre de operațiuni militare: Frontul de vest de la frontiera elvețiană până la Marea Nordului, pe care s-au înfruntat armatele germane cu cele franceze, belgiene și britanice; Frontul de est, între Carpați și Marea Baltică, pe care au luptat trupele ruse împotriva celor germane și austro-ungare, și Frontul balcanic de la Dunăre și Sava unde forțele sârbo-muntenegrene le-au înfruntat pe cele austro-ungare¹².

Pe Frontul de Vest armata germană declanșează o ofensivă puternică, intră în Belgia, invadează Nordul Franței, pentru ca ulterior să se îndrepte spre Paris. După 37 de zile de ofensivă, trupele germane au fost oprite și apoi obligate să se retragă până la l’Aisne. Miracolul de pe Marna (august-septembrie 1914) a salvat Franța. Neputând nici unul străpunge frontul, cei doi adversari au încercat fiecare o încercuire prin vest. A rezultat ceea ce în literatura militară s-a numit „cursa spre mare”, o succesiune de operațiuni militare, încheiate cu bătălia din Champagne (decembrie 1914). Nici unul din adversari n-a obținut însă decizia. Frontul s-a stabilizat de la Marea Nordului la frontiera elvețiană. Odată cu aceasta a murit și iluzia războiului fulger¹³.

Pe Frontul de est, rușii au declanșat ofensiva la 4/7 august 1914, însă a fost oprită de trupele germane în două mari bătălii: Tannenberg (13/20 – 17/30 august) și lacurile Mazuriene (24

¹⁰ *România în anii primului război mondial*, vol. I, București, 1987, pp. 126-127

¹¹ Hard Lidell B. H., *Strategie*, Wiesbaden (f.a.), 1978, p. 203

¹² Mircea N. Popa, *op. cit.*, passim.

¹³ *Ibidem*.

august/6 septembrie – 2/15 septembrie). Armatele germane conduse de generalii Hindenburg și Ludendorff au trecut la contraofensivă producând mari înfrângeri trupelor rusești în Galiția, care au fost și obligate să se retragă. La sfârșitul anului 1914 și pe acest front se instalase „războiul de poziție“.

Pe Frontul balcanic s-au desfășurat o suită de acțiuni ofensive și defensive care au demonstrat că Austro-Ungaria era incapabilă, singură, să înfrângă Serbia, care va rezista până în anul 1915. Așadar, desfășurările militare din vara și toamna anului 1914, cum remarca în amintirile sale generalul Erich Ludendorff, „au făcut complet incertă data terminării războiului“¹⁴.

Anul 1915 a fost marcat de intrarea în război a Italiei (10/23 mai), alături de Antantă, și a Bulgariei (23 septembrie – 11 octombrie) de partea Puterilor Centrale. Stabilitatea fronturilor a determinat căutarea de noi soluții pentru obținerea victoriei. Încercările trupelor anglo-franceze de a obține avantaj strategic au eșuat în Artois și Champagne.

Modificarea concepțiilor strategice de la bătălia de „ruptură“ la cea de „uzură“ nu numai că n-a adus beligeranților victoria, dar războiul a devenit un adevărat mecanism de masacrare a milioane de vieți. Bătălia de la Verdun (ianuarie-iunie 1916), care a durat șase luni, a „produs“ un milion de morți în ambele tabere. Ofensiva rusă din Orient ca și intrarea României în război n-au modificat datele problemei¹⁵.

Anii 1914-1916 au fost marcați și de importante confruntări în afara Europei. În Africa, până în 1916, forțele franco-britanice le-au înfrânt pe cele germane în Togo, Camerun, Africa Germană de Sud-Vest și Africa Germană de Est. Acțiuni importante s-au desfășurat în nordul Africii și Caucaz.

Pe mare, în acest timp, confruntările au fost la fel de înverșunate. În august 1914 flota britanică a înfrânt-o pe cea germană la Helgoland. La sfârșitul anului 1914, flota germană din Pacific a fost distrusă de britanici la Falkland. La începutul anului

¹⁴Erich Ludendorff, *Conduite de la guerre et politique*, Paris, 1922, p.100.

¹⁵ Mircea N.Popa, *op. cit.*, p. 87.

1915 Germania a declanșat războiul total submarin, însă, pe ansamblu, cu unele rezultate forțele navale ale Antantei rămâneau superioare¹⁶.

Anul 1917 este cel „al oboseii popoarelor“ în fața unui conflict ce părea interminabil. Această stare va cuprinde atât soldații, cât și spatele frontului. Mizeria și foamea erau la fel de mari și pe front și în spatele său. Impasul militar și deteriorarea condițiilor sociale au condus la creșterea curentului pacifist. Toate țările aflate în război au cunoscut crize. Cea mai profundă s-a produs în Rusia, unde, sub presiunea nemulțumirilor sociale, regimul țarist s-a prăbușit. Manifestări de indisciplină ale trupelor se produc și în Franța și Germania. A fost și o tentativă „de marș“ către Paris a două regimente din Soisson. Flota germană a fost cuprinsă de un val de agitație datorită hranei proaste și a privațiunilor. Pe lângă aceste manifestări de indisciplină pe front, în spate, țările beligerante au fost cuprinse de mișcări sociale.

Evenimentul cel mai important al anului „marii crize“ – 1917 l-a constituit intrarea SUA în război alături de Antantă. Aceasta a modificat radical raportul de forțe pe uscat și pe mare în favoarea Antantei. Eșuarea ofensivei franceze dintre l’Oise și Reines, condusă de generalul Nivelle a făcut ca centrul de greutate al operațiunilor militare în vest să cadă pe seama britanicilor. Germanii și-au schimbat planul și au mutat centrul de greutate pe frontul de est. Acțiunile și planurile lor au fost date peste cap de armata română în „triunghiul morții“ – Mărăști-Mărăști-Oituz – din vara anului 1917¹⁷.

În sfârșit, criza a culminat cu un puternic val pacifist. La cererea președintelui american, Wilson, din ianuarie 1917, de a se pune capăt războiului, au răspuns Carol I, succesor al împăratului Franz-Joseph la coroana austro-ungară, iar cancelarul german Bethmann-Hollweg a însărcinat pe consilieri să studieze clauzele unui eventual tratat. În august, papa Benedict al XV-lea lansează un apel de compromis între beligeranți. Toate încercările au fost

¹⁶ *România în anii primului război mondial*, vol. I, pp. 143-144.

¹⁷ *Ibidem*, p. 193-199.

sortite eșecului, deoarece nici una dintre marile puteri n-a renunțat la obiectivele pentru care a intrat în război. O situație aparte a fost cu Rusia. Datorită radicalizării revoluției, guvernul sovietic a semnat armistițiul în decembrie 1917¹⁸.

La începutul anului 1918 ambele tabere beligerante nutreau speranțe în privința obținerii victoriei. Iluziile Puterilor Centrale s-au bazat pe modificarea raportului de forțe în Est prin ieșirea Rusiei din război. Se părea că până la 1918 germanii n-au avut „...condiții atât de favorabile unei mari ofensive pe frontul Occidental”¹⁹.

Germanii aveau superioritate în numărul diviziilor pe frontul occidental. Însă, până la sfârșitul anului, superioritatea va fi anulată datorită aportului de efective ale coloniilor franco-britanice²⁰ și datorită superiorității Antantei în tancuri, aviație și alte materiale de luptă.

Desfășurarea operațiunilor militare ale Reichului pe frontul occidental, în anul 1918, va demonstra însă, încă odată, că avertismentul generalului Vernois, potrivit căruia în război doi plus doi nu fac întotdeauna patru, era justificat. În fapt, proiectele germane pentru campania din anul 1918 au fost „calcul de aventurieri”²¹, deoarece Antanta, cu ajutorul SUA, era capabilă să obțină victoria, iar germanii și-au supraevaluat capacitatea militară. Timp de trei luni, Puterile Centrale au câștigat numeroase bătălii de ordin tactic, dar nu și războiul.

În martie a început „bătălia Kaizerului” de la Amiens care, potrivit planurilor germane, trebuia să fie ultima pe frontul de vest, însă a fost stopată la 5 aprilie 1918 și a costat armata germană nu mai puțin de 160.000 morți. A doua ofensivă declanșată imediat în sectorul trupelor britanice n-a avut nici ea mai mult succes. Pe Frontul de est, datorită ieșirii Rusiei din război, situația era sub controlul armatelor Puterilor Centrale. Acestea vor avansa adânc pe teritoriul Imperiului Țarist, aflat în descompunere, și păreau că

¹⁸ Mircea N.Popa, *op. cit.*, pp. 392-394

¹⁹ Pierre Renouvin, *La crise européenne et la première guerre mondiale*, (1904-1918), Paris, p. 534.

²⁰ Mircea N.Popa, *op. cit.*, p. 397.

²¹ *Ibidem*, p. 404.

se îndreaptă spre victorie.

Evenimentele din martie-aprilie 1918 de pe frontul Occidental au arătat Antantei că problema unui comandament unic era de importanță vitală pentru coordonarea acțiunilor militare. Președintele Clemenceau a reușit să-l impună, la conferința anglo-franceză din 25 martie 1918, pe generalul Ferdinand Foch comandant suprem al frontului aliat²².

Pe de altă parte, participarea americanilor la război a devenit efectivă și, în iulie 1918, 20 de divizii – ce însumau peste un milion de oameni – comandate de generalul Pershing au fost gata să intre în acțiune. În aceste condiții, a doua bătălie de pe Marna (iulie 1918) marchează o cotitură în desfășurarea războiului. Ofensiva comandată de Foch a fost prima mare întâmplare „urâtă“, care, așa cum recunoștea și Ludendorff, a deschis drumul înfrângerilor germanilor și al victoriilor pentru Antantă²³. Începând cu 8 august 1918 Foch – devenit între timp mareșal – a declanșat o serie de atacuri care au respins trupele germane până pe „linia Siegfried“.

La sfârșitul lunii septembrie, pe Frontul balcanic se produce o catastrofă pentru germani. Bulgaria a semnat armistițiul și trupele aliate ajung la Dunăre. Acest eveniment a ridicat probleme grave germanilor și aliaților lor pentru că punea sub semnul întrebării și perspectiva pe celelalte fronturi. Totuși, în luna octombrie trupele germane au reușit să evite o catastrofă militară rezistând atacurilor aliate, mai ales în Flandra și Aragonne, dar nu pot, totuși, să păstreze „linia Siegfried“, așa că se retrag pe poziții pe linia fluviului Meuse. Lucru pe care nu l-a putut evita armata austro-ungară pe frontul italian unde a suferit o gravă înfrângere la Piave, din partea armatelor comandate de generalul Diaz (octombrie 1918). Austro-Ungaria își trăia ultimele zile. Peste puțin timp, ca și Turcia de altfel, urmând exemplul Bulgariei, Austro-Ungaria a semnat armistițiul.

La 5 noiembrie, germanii, la capătul puterilor, s-au retras pe

²² Constantin Hlihor, *Istoria secolului XX*, Comunicare.ro, București, 2003, p. 18

²³ Erich Ludendorff, *op., cit.*, p. 164

un front care trecea prin Antwerpen-Bruxelles-Charleroi-Mezieres. Aliții erau pe cale de a declanșa noi atacuri, printre care o ofensivă în Lorena. Germanii însă își epuizaseră resursele umane și materiale, nu mai aveau forțe capabile să opună o rezistență serioasă inamicilor lor²⁴. În acest timp, Germania se găsea și în pragul prăbușirii economice datorită lipsurilor și dezorganizării producției. Lipsită de aliați, Germania nu mai avea alternativă, fiind imperios necesar să ceară Antantei armistițiul și să accepte condițiile acesteia.

La 7 noiembrie 1918, la cererea Marelui Cartier General, politicianul Mathias Erzberger s-a deplasat „înarmat“ cu un steag alb, la Compiègne, pentru a semna armistițiul. Împăratul Wilhelm II se adresează președintelui SUA, Wilson, cerând un acord pe baza celor paisprezece puncte. Însă președintele american a cerut Kaiserului să constituie mai întâi un guvern pe baze parlamentare. În fața acestei situații, Wilhelm I-a însărcinat pe prințul Max de Bade să formeze un guvern compus din reprezentanții tuturor partidelor. Două zile mai târziu (9 noiembrie) a izbucnit revoluția la Berlin, care proclamă republica. Prințul Max de Bade predă puterea socialistului Ebert. Pe 11 noiembrie 1918, în timp ce Kaiserul se refugiază în Olanda, guvernul noii Republici germane a semnat armistițiul. Obține, totuși, din partea aliaților, permisiunea ca armata germană să se retragă în Germania, pentru a lupta împotriva amenințării revoluției comuniste. Pentru a parcurge drumul până la Marna și înapoi, armatei germane i-au fost necesare 51 de luni de zile și pierderi umane și materiale uriașe, fără nici un câștig politic.

4.2. Forme și particularități ale comunicării desfășurate de beligeranți

În perioada premergătoare izbucnirii primului război mondial

²⁴ Mircea N.Popa, *op. cit.*, p. 412.

Cîmpul comunicațional al primei conflagrații mondiale a avut trăsături dar și particularități distincte în funcție de mărimea și locul pe care fiecare actor l-a ocupat în ecuația generală de putere, de interesele naționale pe care beligeranții au dorit să le rezolve pe calea armelor dar și de resursele de care au dispus la un moment dat. Una dintre acestea este legată de intensitatea și orientarea fluxurilor comunicaționale. A existat o comunicare în interiorul conflagrației desfășurată de beligeranți, pe canale publice, cu opinia publică internă dar mai ales internațională pentru a justifica și legitima scopurile politice urmărite dar și pentru a demoniza adversarul. Au fost utilizate toate mijloacele de comunicare pe care societatea le avea la dispoziție de la presă, la artă și literatură de la discursul public la manifestările cu caracter cultural sau religios. Pe canalele specializate s-a desfășurat o intensă comunicare diplomatică pentru ca fiecare actor să-și definească atît rolul și locul în desfășurarea acțiunilor militare dar mai ales pentru a se asigura că la sfîrșitul războiului interesele naționale se vor materializa în conținutul tratatelor de pace. Această comunicare s-a desfășurat cu precădere între aliații care se grupau în cele două blocuri politico-militare dar și între fiecare dintre beligeranți cu actorii neutri față de prima conflagrație mondială.

În mod tradițional lumea era obișnuită ca odată cu declanșarea conflictelor militare relațiile diplomatice, economice sau de altă natură dintre beligeranți să fie întrerupte. Statele își notificau starea de război, conform uzanțelor internaționale, și mențineau “canale de legătură” cu statul devenit inamic prin state care își declarau neutralitatea față de criza apărută. Comunicarea atît scrisă cît și vorbită, indiferent de mijloacele prin care se realiza viza opinia publică internațională și avea ca scop intimidarea adversarului, ponegrirea sa în fața comunității internaționale sau descurajarea și crearea de confuzii în mentalul colectiv al comunității cu care se află în război. Scopul era acela de a se crea imaginea, aproape întotdeauna falsă, că de tot ce este rău și periculos pentru comunitatea internațională este vinovat

adversarul²⁵. Formele de comunicare cele mai des uzitate în perioada premergătoare declanșării ostilităților de către viitorii adversari au fost discursul public, unele forme ale artei populare (muzică, pictură, teatru, producții de divertisment etc.), și bineînțeles propaganda. Prim mesaje bine construite și adecvat transmise la țintă pentru a pregăti populația pentru războiul ce avea să înceapă se cultiva ura, suspiciunea și violența contra potențialului adversar. Suportul și vectorul de transport la țintă către publicul consumator de informație vor fi media. Presa scrisă și vorbită se va înregimenta pentru apărarea idealurilor politice promovate de șefii de stat și de guverne în numele opiniei publice²⁶ (a se vedea anexa no. 1). Statele neutre sau cu așa-zise interese limitate preocuparea de fond a fost să desfășoare o intensă comunicare în opinia publică internațională pentru a-și promova aspirațiile naționale. Relevant sînt în acest sens modalitățile și mijloacele prin care popoarele din imperiile Austro-Ungar, Otoman și Tarist dar și statele care nu își desăvârșiseră unitatea politică și-au făcut cunoscut idealurile de unitate și interesele naționale.

Concluziile la care a ajuns analistul bulgar Ivan Ilcev sînt de natură a confirma această ipoteză. El a observat că una din metode era să se achiziționeze spații pentru statele în cauză să-și facă publicitate. Concluzia sa este că în această perioadă „, deja multe ziare europene vedeau în propaganda politică externă a țărilor balcanice o afacere mică dar atrăgătoare și sigură. Ziarele din Franța, pentru a-și convinge *clientii* de bazele solide ale afacerii pe care o fac au elaborat chiar o *listă de prețuri* pentru serviciile lor. Tarifele pentru publicare de articole, note, sau simple scrisori de protest depindeau, în primul rînd, de tirajul și autoritatea

²⁵ Despre acest aspect a se vedea mai multe, Georges Demartial, *Le mythe de guerre de legitime defense*, Librairie des Sciences Politiques et Sociales, Paris, 1931, passim

²⁶ A se vedea, în mod special, Bricabrac – Trödelladen, *Allemand et Histoire - Le rôle de la Presse - la Propagande - la représentation de la guerre* <http://perso.orange.fr/horstg/index.html>; *Dessins de Guerre dans la Presse Française*, http://perso.orange.fr/horstg/pages/DessinsdeGuerre_FR.htm; *Dessins de Guerre dans la Presse Allemande* <http://perso.orange.fr/horstg/pages/DessinsdeGuerre-All.htm>; *Affiches canadiennes de la Première Guerre mondiale*; <http://www.archives.gov.on.ca/french/exhibits/posters/index.html>

pe care le avea ziarul respectiv, dar și de importanța momentului politic”²⁷. Publicația *Le Monde Nouveau* a încheiat un contract cu misiunea sîrbă de propagandă de la Paris, prin intermediul profesorului A. Belic. În schimbul unei sume confidențiale ziarul se angaja, ca lunar, să publice cîte un articol în care să apere revendicările sîrbești. Redacția se obliga să răspîndească ziarul printre ziariștii englezi, americani, polonezi, cehi, etc.

România a desfășurat și ea o intensă activitate de comunicare în străinătate pentru a pleda în sprijinul unirii țării-mamă cu teritoriile aflate în componența unor imperii vecine. Au fost utilizate ziarele de mare tiraj și prestigiu care apăreau în Franța, Italia, Anglia și SUA. Interesant este faptul că statul român a finanțat în unele state ziare și reviste proprii așa cum a fost cazul editării periodicelor „America”, „Tribuna”, „Românul” etc., care apăreau în Statele Unite²⁸. Pentru a mobiliza pe românii din provinciile aflate sub stăpînire străină au fost finanțate de guvernul de la București reviste de cultură și artă, au fost sprijiniți oameni de cultură și artă pentru organizarea unor ample manifestări cultural-spirituale cum au fost cele legate de împlinirea a 400 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare, la Putna sau comemorarea a 300 de ani de la moartea lui Mihai Viteazul.²⁹

Discursul ca formă de comunicare și promovare în străinătate a interelor romînești a utilizat de către statul român fie prin trimiterea unor personalități de prestigiu de la București la o serie de activități cu caracte științific, literar sau artistic fie prin intermediul unor asociații și fundații culturale sau religioase finanțate de guvernul român³⁰. Au ținut conferințe care s-au bucurat de succes de audiență la Paris Nicolae Iorga, Take Ionescu, Traian Vuia, O. Tafrali, D. Pangrati etc. Această activitate s-a bucurat de succes și se poate spune că a avut și o oarecare eficiență. În urma acestor conferințe presa franceză a prezentat în

²⁷ Ivan Ilcev, *op., cit.*, p. 154.

²⁸ Vezi mai multe, Ștefan Pascu, C. Gh. Marinescu, *Răsunetul internațional al luptei românilor pentru unitate națională*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 195-198

²⁹ *Ibidem*, p. 196

³⁰ O. Tafrali, *Propaganda românească în străinătate*, Editura Ramuri, Craiova, 1920, p. 5-10

lumină favorabilă un act politic—Pacea de la Buftea București, din aprilie 1918, care nu a fost aprobat de aliații României și a avut impact asupra clasei politice din această țară. O. Tafrali povestește că în urma unor conferințe ținute de profesorii universitari ieșeni în localitatea franceză Perigneu presa locală relatează: „Dacă este un popor printre aliați, care merită toată simpatia noastră fără margini pentru nenorocirile sale nemeritate, acesta este desigur poporul român. Chipul cavaleresc, cu care s-a aruncat în acest războiu pentru apărarea dreptului, a fost pînă acum rău răsplătit și trădarea rusească l-a aruncat în cea mai nenorocită dintre situațiuni. Nu putem pentru moment să-l ajutăm cu eficacitate, dar putem cel puțin să-i dăm mîngăierea simpatiei noastre...”³¹

Au fost popularizate în limbi de circulație internațională o serie de lucrări cu caracter științific și istoric cum au fost printre altele „*Breve storia dei Rumeni*” și *Les dernieres elections en Hongrie et les Roumains* semnate de Nicolae Iorga. Pentru o mai mare credibilitate a mesajului politic de unitate națională o serie de lucrări consacrate istoriei românilor au fost semnate de istorici străini.

Eficiența acestui tip de promovare a intereselor politice este ilustrată și de impactul pe care ideile promovate l-au avut în opinia publică și în conștiința elitelor politice. Un diplomat francez sublinia, în preajma izbucnirii primului război mondial, că „dorința de vedea reuniți într-un singur bloc național pe toți românii împrăștiați în jurul regatului român constituie ideea fundamentală a întregii mișcări naționale române și orice român de un anumit grad de instrucție profesează această idee”³². La Budapesta a funcționat „Societatea academică Petru Maior” care a editat și revista „Luceafărul” prin care s-a promovat caracterul unitar al limbii și literaturii române iar la Viena a fost înființată „Societatea academică studentească România Jună” ca se ne referim doar la două din multe alte asemenea organizații care au activat la Cernăuți, Arad, Oradea sau Chișinău.

³¹ Ibidem, p. 46

³² Vasile Vesa, *România și Franța la începutul secolului al XX-lea (1900-1916)*, Cluj-Napoca, 1975, p. 50

În perioada premergătoare declanșării primului război mondial comunicarea diplomatică s-a polarizat, în funcție de alianțele ce s-au constituit, și a crescut în volum și intensitate între aliați sczînd treptat între viitorii adversari. De remarcat că pe acest palier al activității diplomatice avem de-a face cu o comunicare oficială desfășurată între guverne și alte instituții ale statului dar și cu o comunicare oficioasă. Oameni politici au angajat discuții și negocieri informale pentru promovarea intereselor naționale și au folosit personalități cu mare suprafață de prestigiu și „vizibilitate” în opinia publică din țările considerate că pot deveni factori de influență în promovarea intereselor naționale dar neangajate în conducerea statului respectiv. Ilustrăm acest tip de comunicare—neoficială/oficioasă— cu activitatea desfășurată de unii oameni politici și de cultură români partizani ai intrării țării noastre în război alături de Antanta dar și din alte state balcanice. La doar câteva luni de la declanșarea primului război mondial deși guvernul român și-a declarat public statutul de beligeranță a trimis peste hotare personalități politice cu simpatii pro Antanta.

În Italia a fost trimis profesorul C. Istrate iar în Franța pe dr. I. Cantacuzino și C. Diamandy. Pentru îndeplinirea misiunii lor și a desfășura o activitate cât mai reușită aceștia și-au construit mesajele pe care le-au promovat pe baza unor materiale puse la dispoziție de guvern: hărți, date statistice referitoare la situația românilor din provinciile situate sub stăpînire străină, albume etc. În Franța delegația neoficială română s-a întîlnit printre alte personalități politice de primă mărime cu președintele țării Raymond Pioncare (la 6/19 februarie 1915) și viitorul președinte al Consiliului de Miniștri Georges Clemenceau (la 24 decembrie 1914-5 ianuarie 1915).³³ În Elveția, profesorul N. Basilescu a promovat , în paginile jurnalului *Le journal de Geneve*, idealul de unitate al românilor.

Grecii au desfășurat și ei un asemenea tip de comunicare începînd cu anul 1915 cînd au înființat, la Londra, un „birou de

³³ Ion Bulei, *Arcul așteptării, 1914-1915-1916*, București, 1981, p.143-145.

presă” care informa opinia publică britanică în legătură cu aspirațiile naționale ale țării lor. La Roma a activat pentru promovarea imaginii și intereselor grecești un fost ministru Apostolos Alexandris iar în Capitala Statelor Unite ale Americii un alt fost ministru Gheorg Kafandaris. În Elveția cu un succes notabil a funcționat o filială locală a „Ligii grecilor neeliberați”³⁴

Guvernul de la Sofia considerînd că așa-zisul dezastru politic suferit de Bulgaria în urma războaielor balcanice s-a datorat și „indiferenței cu care Europa a tratat revendicările sale juste”³⁵ a căutat să remedieze acest aspect printr-o activitate de propagandă ofensivă și eficientă. Spațiile vizate de bulgari pentru acest tip de comunicare au fost cu precădere Germania și Elveția pentru influențarea opiniei publice occidentale, deși nu au fost ignorate alte state cum a fost Franța dar se apreciază că rezultatele aici au fost minore. În Est propaganda a fost orientată spre spațiile de limbă slavă. Caracterul de comunicare oficioasă a fost dat de faptul că propaganda destinată spațiului de limbă slavă a fost coordonată și desfășurată de „Asociația Slaviștilor” care a înființat un „Comitet literar” în frunte cu A. Șopov. Acest comitet avea sarcina de a monitoriza toate articolele și comentariile defavorabile Bulgariei apărute în presa de limbă slavă în special cele sîrbești și de a le contracara.³⁶

Belgia ca și statele balcanice și central europene a desfășurat și ea o intensă activitate de comunicare în SUA folosind cele mai diverse forme de la promovarea valorilor culturale la propagandă. Scopul declarat a fost de a crea și cultiva în opinia publică americană imaginea mitului „*Poor little Belgum*”³⁷. Important de menționat faptul că belgienii au fost și un vector de transport al propagandei britanice în Statele Unite. Majoritatea imaginilor și articolelor prin care s-a urmărit demonizarea trupelor germane și

³⁴ Ivan Ilcev, *Are dreptate sau nu, e patria mea. Propaganda în politica externă a statelor balcanice (1821-1923)*, traducere de N. Moderău și V. Ristea, Editura Curtea Veche, București, 2002, p.118-119

³⁵ Ibidem, p. 108

³⁶ Ibidem, p. 109

³⁷ Michael Amara, *La propagande belge et l'image de la Belgique aux Etats Unis pendant la Premiere Guerre Mondiale*, <http://www.flwi.ugent.be/btng-rbhc/pdf/BTNG-RBHC,%2030,%202000,%201-2,%20pp%20173-226.pdf>. 6 sept. 2007, ora 20.00

schimbarea atitudinii opiniei publice americane față de acest război ce părea americanilor pre îndepărtat erau „fabricate” în laboratoarele engleze.³⁸

Comunicarea desfășurată de guvernele care alcătuiau coalițiile rivale aflate, încă, într-o stare de precară neutralitate a îmbrăcat forma diplomației bilaterale și a conferințelor internaționale. Eficiența diplomației multilaterale în relațiile internaționale la începutul deceniului al doilea al secolului trecut n-a fost influențată de modul cum guvernele și oamenii politici au știut sau nu să comunice ci de schimbările produse în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și la începutul secolului următor în structura relațiilor internaționale, de definirea intereselor naționale în termeni nechivoci ca și de existența spiritului de revanșă în rândul elitei politice din țările care fuseseră învinse în războaie anterioare cum a fost cazul Franței.³⁹ Acest fapt a făcut ca în comunicarea diplomatică dintre blocurile politico-militare create la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea—Puterile Centrale și respectiv Antanta—„să dispară moderația și flexibilitatea”⁴⁰. Un alt element important a fost și faptul că în negocierile dintre alianțele rivale multe dintre guverne nu își definise în termeni clari interesele naționale⁴¹. În cazul Germaniei acest aspect apreciază Henri Kissinger a făcut nu numai ca aceștia să nu poată transmite exact interesele statelor cu care erau în rivalitate dar au „împins țara spre izolare și apoi spre război”⁴².

Un alt factor care a făcut ca ineficiența proceselor de comunicare să fie a trăsătură distinctă este de ordin ideologic și cultural. Reputatul istoric și teoretician francez al relațiilor internaționale Georges-Henri Soutou consideră că dialogul dintre marile puteri europene era puternic influențat de ideologia națională dar și de panideile cu mare forță de atracție în epocă—

³⁸ C. Haste, *Keep the Fire Burning. Propagande in the First World War*, London, 1977, p. 95

³⁹ A se vedea pe larg, Henri Kissinger, *Diplomația*, All, 1995, p. 149-179

⁴⁰ Ibidem, p. 147

⁴¹ Robert Frank, *Penser histoiquement les relations internationales*, în http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/actions-france_830/etudes-recherches_3119/annuaire-francais-relations-internationales_3123/IMG/pdf/FD001267.pdf.

⁴² Henri Kissinger, *op., cit.*, p. 150

panslavismul și pangermanismul. În acest fel „sentimentul apartenenței la un ansamblu european cu valori și reguli comune a fost reprimat de exacerbaria naționalismelor și de apariția ideologiilor prerasiste cum au fost panslavismul și pangermanismul”⁴³. Acest lucru a făcut ca diplomația ca instrument al comunicării în mediul internațional să nu mai aibă nici o putere după ce armele au început „să bată” și ideea unei păci negociate dispăre din mintea oamenilor politici care s-au angajat în conflict. Publicistul și omul de litere Pamfil Șeicaru, un fin cunoscător, dar totodată și martor al evenimentelor politico-diplomatice ce s-au derulat în perioada neutralității României, surprindea și el factorii care bruiiau o bună comunicare în diplomația momentului. Referindu-se la acest aspect el observa că după proclamarea neutralității a început pentru români faza cea mai dificilă: ”Trebuia înfruntată dezlănțuirea pasiunilor, emoțiile și entuziasmul maselor, elanul romantic al naționalismului, atitudini extreme ce făceau delicată și dificilă acțiunea diplomatică necesară asigurării drepturilor României prin tratate”⁴⁴

Mult mai intensă a fost comunicarea în perioada premergătoare izbucnirii primei conflagrații militare în interiorul fiecărui bloc politico-militar. Fiecare dintre cele două coaliții era preocupată de menținerea propriei coeziuni și de a transmite celeilalte hotărârea de a nu ceda la presiuni de orice fel. S-au desfășurat un întreg șir de conferințe interaliate cu caracter politic sau militar în care deși interesele pareau a fi comune înțelegerea reciprocă nu a fost regula. Ambele coaliții s-au concentrat pe atragerea de noi state de partea lor. Comunicarea din această perspectivă a fost în dublu standard. Relevant pentru ilustrarea acestui aspect este atitudinea și modul cum puterile Antantei au negociat intrarea României în război contra Puterilor Centrale. Această trasătură s-a manifestat și în negocierile pe care Puterile Centrale le-au purtat cu factorii de decizie de la București ca

⁴³ Georges-Henri Soutou, *La Première Guerre Mondiale: une rupture dans l'ordre européen*, în **Politique Etrangere**, no. 3-4, 2000, cf. http://www.ifri.org/files/politique_etrangere/PE_3_4_00_Soutou.pdf.

⁴⁴ Pamfil Șeicaru, *România în Marele Război*, Editura Eminescu, 1994, p. 69

România să nu se alătore coaliției adverse.

Deși la începutul ostilităților militare dintre Puterile Centrale și Antanta Rusia nu a dorit ca România să participe la acest război datorită intereselor pe care ea le avea la Marea Neagră și în Balcani evoluția ulterioară a evenimentelor pe fronturile Primului război mondial a determinat puterile Antantei să intensifice activitatea diplomatică pentru atragerea de noi aliați de partea sa. Ambasadorul francez în imperiul țarist, Maurice Paleologue nota conversația pe care a avut-o cu marele duce Nicolae cu privire la necesitatea „unei cooperări imediate a României și Italiei...Fără colaborarea imediată a Italiei și a României războiul se va prelungi încă multe luni de acum încolo”⁴⁵.

Primul ministru român Ionel I. C Brătianu a negociat cu arta unui om politic de mare clasă interesele țării sale și nu a semnat tratatele de cooperare militară și politică decât în momentul în care reprezentanții marilor puteri au prevăzut în documente oficiale cererile guvernului care reprezentau la acea dată aspirațiile întregului neam românesc. Referindu-se la modul cum s-au desfășurat negocierile și la caracteristica generală a tipului de comunicare promovat în plan diplomatic de marile puteri Ionel I.C. Brătianu concluziona în dialogul pe care l-a avut cu ministrul francez la București contele Saint Aulaire: „Știu bine că în tabăra aliaților sînt acuzat de șantaj cînd cer garanții, care sunt totuși vitale pentru noi. Sau, mai amabil, sunt comparat cu un negustor de covoare. Se dorește oare ca, lăsîndu-mă descoperit în ultima clipă, să-i invit pe dușmani să-mi spargă casa și săs instaleze ca stăpîni, în timp ce mi se refuză armele pentru a mă apăra?”⁴⁶. Comunicarea în dublu standard pe timpul acestor negocieri a fost evidențiată chiar de unul din reprezentanții marilor puteri care au garantat românilor satisfacerea intereselor lor naționale. Contele Saint Aulaire remarca în acest sens: „toate aceste obligații în afară de obligațiile Romîniei vor fi încălcate”⁴⁷

⁴⁵ Ibidem, p. 77

⁴⁶ Apud Pamfil Șeicaru, *op., cit.*, p. 88

⁴⁷ Ibidem.

Trebuie remarcat faptul că după doi ani de la declanșarea conflagrației mondiale dialogul și comunicarea între marii aliați nu purtau semnele ineresului reciproc și a respectului care se acordă într-un proces civilizat de negociere. În memoriile sale, contele Saint Aulaire, povestește conținutul raportului pe care i l-a înaintat generalul Berthelot la întoarcerea sa dintr-o misiune efectuată la Sankt Petersburg: „ Președintele Consiliului Sturmer, căruia m-a prezentat Paleologue nu s-a obosit să-mi ascundă defetismul său. Vorbea pe un ton agresiv despre trădare și pace separată. În ce-l privește pe generalul Alekseev, încă mai brutal decât Sturmer, mi-a spulberat ultimile iluzii ce-mi mai rămăseseră. Puțin politicoș, m-a concediat după numai câteva minute. Nici măca nu m-a invitat să iau loc...”⁴⁸.

Acest lucru se întâmpla și datorită faptului că între marii aliați din cadrul Antantei existau suspiciuni și neîncredere alimentate de contactele neoficiale sau tacit acceptate pe care se realizau cu personalități politice și militare din tabăra adversă. Iată de exemplu Franța suspecta diplomația rusă de joc dublu și nu era departe de adevăr. Germania și-a dat seama, încă din primăvara anului 1915, că războiul se va prelungi. Pentru a-și crea un avantaj strategic a urmărit cu obstinație dezvoltarea unor canale neoficiale de comunicare cu monarhia Romanovilor pentru a produce o defecțiune în cadrul Antantei. Unul din acestea a fost lansat prin intermediul prințesei Vasilcikov, domnișoară de onoare a țarinei, care se găsea încă de la începutul războiului în Austria. Prin intermediul ei germanii au informat pe țar că ar fi dispuși să accepte satisfacerea intereselor rusești în Balcani și la Marea Mediterană dacă ar accepta încheierea unei păci separate.⁴⁹ Acest fapt se petrecea în anul în care la Chantilly, în Franța în luna noiembrie, aliații au desfășurat prima conferință interaliată la nivelul conducerii militare pentru a se coordona eforturile de război. Așa arăta situația în ceea ce privește comunicarea între aliați în cadrul Antantei când guvernul român a început și finalizat

⁴⁸ Ibidem, p. 89

⁴⁹ Ibidem, p.251

negocierile politico-militare pentru a intra în marele război.

Pe timpul desfășurării ostilităților

Comunicarea a îmbrăcat forme multiple și moduri de exprimare diferite de la un stat la altul. Diplomația oficială a continuat să joace un rol principal în relațiile dintre aliații fiecărei grupări iar prin canalele neoficiale a crescut cantitatea de informații care se schimbau între adversari mai ales între diplomația imperială de la Sankt Petersburg și cea germană. Evenimentele politice din imperiul țarist avea să arate cât de mult a contat în economia derulării operațiunilor militare de pe teatrul de est acest tip de comunicare avînd în vedere faptul că după izbucnirea revoluției ruse și radicalizarea ei avea să se ajungă la ceea ce și-au dorit germanii, o pace separată cu rușii.

De remarcat, însă, că pentru această perioadă propaganda ca formă specifică de comunicare în asemenea situații nu numai că a crescut ca volum și intensitate dar se impune, practic, ca armă pe cîmpul de luptă⁵⁰. Lucru ar părea pentru un analist al zilelor noastre ca fiind unul firesc dacă avem în vedere faptul că “în secolul al XIX-lea și mai ales în secolul al XX-lea propaganda a devenit o parte integrantă a comunicării internaționale”⁵¹ dar în epocă oamenii greu puteau să deosebească prin conținut un mesaj/informație destinat să informeze de unul care avea ca rol manipularea și dezinformarea care cel mai adesea se realiza prin propagandă. La începutul conflictului mondial metodele și tehnicile prin care se realiza propaganda „erau naive ca la orice început”⁵²

Americanii deși nu au fost implicați de la început în vîltoarea mării conflagrații mondiale de importanța pe care o are „arma” cuvîntului și au dezvoltat propaganda pe baze științifice. Pentru a realiza acest lucru a fost creată o structură specială pe lîngă comandamentul militar unde au fost angajați reputatul specialist în psihologia maselor dar și ziarist Walter Lippman și

⁵⁰ Herbert A. Friedman, *Allied PSYOP of WWI*. In <http://www.psywarrior.com/WWIAlliescont.html>

⁵¹ Ivan Ilcev, *op., cit.*, p. 9.

⁵² *Theory: Propaganda Part Two*, în <http://www.animationarchive.org/2007/08/theory-propaganda-part-two.html>

psihologul Edward Bernays⁵³, nepotul lui Sigmund Freud. Oficial rolul lor a fost fixat de președintele american W. Wilson și viza un pachet de acțiuni menite a produce o schimbare de esență în atitudinea opiniei publice americane care era neutră față de războiul de pe continentul european pentru a accepta angajarea SUA în război alături de forțele Antantei așa cum îi dictau interesele economice de mare putere în ascensiune.

Britanicii sînt primii, în opinia unor specialiști,⁵⁴ care au înființat o structură specializată de propagandă pentru a acționa în rîndul trupelor inamice, - British War Propaganda Bureau (WPB) condus de Charles Masterman cunoscut om de litere dar și membru marcant al Parlamentului britanic⁵⁵. Acesta au “mobilizat” în sprijinul cauzei juste pe Sir Cambell Stuart, directorul cotidianului *Times*, care, la rîndu-i, a format o “echipă” din cei mai buni “condeieri” britanici ai momentului — Herbert G. Wells, autorul romanului *Omul invizibil*, Arthur C. Doyle, părintele lui *Sherlock Holmes*; John Galsworthy, autorul nu mai puțin celebrului roman *Forsyte Saga*; Thomas Hardy cunoscut prin *Tess d'Uberville* – pentru a fabrica și lansa primele “rețete” de propagandă neagră contra Germaniei⁵⁶. WPB a reușit să mobilizeze pentru cauza sa și unele dintre cele mai prestigioase și credibile case de producție editorială din Marea Britanie cum au fost *the Oxford University Press* și *Macmillan*. Acestea au publicat 1160 de pamflete cu caracter antigerman în colecția *The Barbarism in Berlin*⁵⁷ care s-a bucurat de un real succes mai ales în opinia publică americană mai ales după ce britanicii au tăiat cablul de comunicații transatlantic german și i-au privat astfel de posibilitatea

⁵³ Despre personalitatea lui E. Bernays a se vedea pe larg, Conf. univ. dr., Remus Pricopie, *Relațiile publice: evoluții și perspective*, curs universitar, București, 2006-2007, cap. V: Edward L. Bernays, fondator al relațiilor publice.

⁵⁴ Călin Hentea, *Propaganda fără frontiere*, Nemira, București, 2002, p. 52

⁵⁵ Elizabeth Ortel, *Sly Indoctrination: British and American Propaganda in World War I and Its Effects on America's German Element* în http://209.85.129.104/search?q=cache:MXRxZ5ZXT9sJ:www.flheritage.com/museum/programs/historyfair/docs/OrtelTextII.doc+American+propaganda+during+the+First+World+War&hl=ro&ct=clnk&cd=19&gl=ro&lr=lang_en|lang_fr|lang_ru

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

materială de a-și promova imaginea în SUA.

Propaganda antigermană desfășurată de Anglia pe pământ american a avut ca temă centrală invadarea de către Imperiul german a Belgiei o țară democratică și mai ales neutră. Pentru creșterea credibilității au creat chiar și un brand pentru această țară „*poor little Belgium*,” acțiune îndrăzneată și chiar revoluționară pentru activitatea de propagandă care se găsea la începuturilor sale. Povestirile cu atrocitățile săvârșite de soldații germani pe pământ belgian au invadat presa și revistele americane. Zilnic cititorii puteau să vadă în paginile prestigioasei publicații „**Life**” scene cu oameni mutilați de „baionetele prusace” copii sfârtecați și femei cu sîinii tăiați⁵⁸.

O altă modalitate de promovare a propagandei și care credem noi este folosită cu succes și astăzi în unele situații a fost și crearea de comisii „neutre” conduse de oameni cu mare prestigiu pentru a ancheta crimele de război săvârșite de adversar. Credibilitatea și influența unor asemenea organisme „neutre” erau asigurate de existența unor cadre normative și legislative care permiteau cenzura și controlul informațiilor⁵⁹. Astfel guvernul britanic constatind ca „avea” mai mult de 1200 de mărturii ale unor oameni care „au asistat” la evenimentele dramatice provocate de trupele germane în Belgia, dar doreau să rămână anonimi a hotărît să înființeze o comisie regală de anchetă pentru a valida sau infirma aceste mărturii. În fruntea comisiei a fost numit un prestigios profesor universitar, James Bryce. Rezultatul anchetei a fost făcut public, în mai 1915, și a fost imediat livrat jurnalului **The New York Times**. Acesta titra, a doua zi, pe prima pagină „GERMAN ATROCITIES ARE PROVED, FINDS BRYCE COMMITTEE Not Only Individual Crimes, but Premeditated Slaughter in Belgium”⁶⁰

De remarcat faptul că în momentul intrării SUA în război existau două centre care se ocupau cu propaganda de război. O

⁵⁸ Ibidem

⁵⁹ Stephen D. Cooper, *op., cit.*, în *loc., cit.*

⁶⁰ Ibidem

agenție civilă (The Committee on Public Information) care avea în fruntea sa pe unul din apropiații președintelui american, George Creel care se ocupa în special cu propaganda destinată mediului internațional pentru a promova imaginea și idealurile americane. Aceasta avea o structură cu caracter „civil” și avea în componență oameni de afaceri, universitari din diferite domenii dar cu precădere din cel al științelor socio-umane, artiști etc⁶¹. Deși George Creel fusese în perioada de dinaintea izbucnirii războiului un fervent adept al libertății de informare și adversar al cenzurii nu a ezitat să elaboreze un "voluntary guidelines" pentru media americane și a făcut eforturi deosebite de lobby ca în Congres să treacă două importante legi care vor ușura activitatea acestui organism respectiv *the Espionage Act* în 1917 și *the Sedition Act* în 1918⁶². Activitatea acestui organism nu s-a rezumat doar la controlul sau cenzura informațiilor care trebuiau livrate opiniei publice americane ci și la identificarea metodelor și tehnicilor prin care mijloacele de informare în masă trebuiau să accepte un filtru al informațiilor și o selecție „adecvată” a acestora. S-a ajuns astfel ca de la biroul său săptămânal plecau aproape 6000 de declarații de presă favorabile Antantei care generau la rândul lor mai mult de 20.000 de editoriale în presa americană.

Agencia lui Creel avea și o secțiune numită *The Division of Civic and Educational Cooperation* care avea ca scop atragerea oamenilor de cultură și știință în activitatea de “promovare” a imaginii pozitive pentru unii dintre protagoniștii marelui război și negative pentru alții. Activitatea desfășurată în acest sens s-a soldat cu unele succese dacă avem în vedere ca s-a reușit atragerea pentru colaborarea a unor nume grele în cercetarea psiho-sociologică cum a fost cea a lui W. Lippman⁶³ și a editat o serie de pamflete și studii îndoielnice ca valoare dar cu „priză” în opinia publică. Dintre aceste publicații evidențiem „*The German Whisper*”, „*German*

⁶¹ *War Propaganda > World War I The Committee on Public Information*, <http://www.propagandacritic.com/articles/ww1.cpi.html> 11 sept, 2007, ora 7.00

⁶² Ibidem

⁶³ Mai multe despre W. Lippman a se vedea pe larg, Paul Dobrescu, Alina Bârgoanu, *Mass media și societatea*, Editura comunicare.ro, București, p. 40 și urm.,

War Practices” și „*Conquest and Kultur*”. Succesul acestor publicații se explică prin faptul că autorii lor au sesizat un lucru, care s-a constituit ulterior într-o ipoteză de cercetare, și anume că „oamenii acționează nu în funcție de realitate ci pe baza *modului cum își reprezintă ei această realitate*, a imaginilor pe care le poartă în minte.”⁶⁴ Iată cum procesul de comunicare suferă unele distorsionări nu pentru că cineva dorește să se întâmple așa ceva ci realitatea unei societăți aflate în stare de anormalitate(război) cere așa ceva!

Trebuie să remarcăm faptul că au existat și o serie de oameni de cultură și de știință care au refuzat să colaboreze cu aceste structuri de propagandă considerînd că aceste distorsionări ale procesului de comunicare nu sînt firești chiar și în situație de război. Unul dintre aceștia a fost strălucitul student al lui John Dewey, Randolph Bourne. Acesta și-a criticat colegii și pe maestru pentru propaganda pro război. "[T]he German intellectuals went to war to save their culture from barbarization, afirma Bourne, dar și "the French went to war to save their beautiful France!... Are not our intellectuals equally fatuous when they tell us that our war of all wars is stainless and thrillingly achieving for good?"⁶⁵

Creel a organizat la nivelul agenției sale și *The Division of Pictorial Publicity* care avea la dispoziție pe mulți dintre cei mai buni și cunoscuți creatori de publicitate și autori de desene animate sau caricaturiști. Acești artiști au colaborat în strînsă legătură cu *the Advertising Division* care funcționa ca secție în cadrul agenției⁶⁶. Ziarele de mare tiraj și revistele au oferit cu generozitate spații pentru “publicitatea” pe care o făceau acești specialiști și astfel era aproape “imposibil să găsești un periodic de prestigiu ce apărea în SUA care să nu aibă legătură cu producția realizată de *The Committee on*

⁶⁴ Ibidem, p. 40

⁶⁵ *War Propaganda > World War I The Committee on Public Information*, <http://www.propagandacritic.com/articles/ww1.cpi.html> 11 sept, 2007, ora 7.00

⁶⁶ Pentru a afla mai multe informații a se consulta : <http://www.jimzwick.net/>;
<http://www.teacheroz.com/wwi.htm#propaganda>

Public Information".⁶⁷ În acest mod s-a acționat în fapt asupra *conturului de ansamblu*⁶⁸ al cadrului în care se elaborau percepțiile oamenilor asupra evenimentelor generate de război pe care oricum nu puteau să le vadă decât cu „ochii” minții.

La nivelul Cartierului General al armatei americane a fost înființat o Secție de propagandă cu titlu de cod G-2D condusă de căpitanul Heber Blankenhorn. Ulterior această secție își va schimba denumirea în "*Psychologic*" *Subsection* deoarece, pur și simplu presedintele Wilson ura cuvântul propagandă⁶⁹

În Franța activitatea de propagandă s-a desfășurat cu o oarecare încetineală dacă ne raportăm la atitudinea și reacția oficialităților politice și militare în raport cu alte state aflate în conflict⁷⁰. Reacțiile au fost clasice și previsibile pentru adversari. După intrarea țării în război guvernul a preluat controlul mediilor de informare în special asupra presei. Nici o știre referitoare la război nu putea să apară în presă dacă era considerată ca fiind nefavorabilă intereselor naționale. În august 1914 guvernul francez a organizat un așa numit birou al presei și informației (*Bureau de la presse et de l'information*,) pentru a se ocupa de știrile care apăreau în presă iar la nivelul Cartierului General al armatei a înființat un Servicu al propagandei aeriene în subordinea Biroului 2 informații. Extinderea activităților de propagandă a necesitat angajarea și a altor societăți, organizații de cultură, religioase în „serviciul patriei”⁷¹, în așa fel încât numărul oamenilor angajați în astfel de activități a crescut pînă la impresionanta cifră de 11 milioane de oameni ce activau în aproape 30 000 de asemenea organizații.

Pentru a suplini aceste carențe Delcassé, ministrul afacerilor externe al Franței a însărcinat, în noiembrie 1914, pe vicecontele Robert de Caix din Direcția de afaceri politice și comerciale să conducă o publicație—*Bulletin* destinată francezilor rezidenți în

⁶⁷ Ibidem

⁶⁸ Paul Dobrescu, Alina Bârgoanu, *op., cit.*, p. 44

⁶⁹ Herbert A. Friedman, *op., cit., în loc., cit.*,

⁷⁰ Yves-Henri Nouailhat, *La propagande française dans l'Etats Unis*, în http://www.stratisc.org/partenaires/ihcc/ihcc_eu1gm_Nouilhat.html

⁷¹ Ibidem.

afara țării. Scopul declarat al acestei publicații era de a înarma cu informații utile pe francezii din afara țării pentru ca aceștia să poată combate eficient propaganda germană în SUA⁷². Abia în mai 1915 autoritățile franceze au hotărât să înființeze un *service de la propagande* pentru a activa în străinătate. În ianuarie acest serviciu s-a transformat și reorganizat sub denumirea de *Maison de la Presse*. În fruntea acestui organism de propagandă a fost numit Philippe Berthelot care rămânea însă și seful de cabinet al lui Aristide Briand. Acesta a fost, în comparație cu structurile de propagandă ale britanicilor și mai ales ale americanilor, mai mult decât modest. Nu surprinde pe nimeni din acest punct de vedere faptul că presa americană remarca absența propagandei franceze. La 8 mai *Washington Post* remarca acest lucru în paginile sale iar în 12 iunie 1915, cotidianul *Boston Herald* făcea chiar un elogiu Franței că nu inundă presa americană cu materiale de propagandă așa cum o fac Anglia și Marea Britanie.

Pentru a restabili adevărul trebuie să remarcăm faptul că totuși propaganda franceză nu a lipsit din societatea americană cu desăvârșire. Astfel prin grija *Maison de la Presse* au fost difuzate o serie de lucrări care promovau politica guvernului francez în SUA. Menționăm lucrările semnate de J. Bédier (*Les crimes allemands d'après les témoignages allemands*), E. Durkheim et E. Denis (*Qui a voulu la guerre ?*), A. Weiss (*La violation de la neutralité belge et luxembourgeoise*).⁷³

Disputa în materie de propagandă dintre Franța și Germania în lumea musulmană dusă în regiunea Magreb-ului și în Maroc a avut un aspect aparte⁷⁴. Odată cu intrarea Imperiului otoman în război alături de Puterile Centrale înaltul cler musulman, din teritoriile aflate în stăpânire sau sub influență turcă, indiferent

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Abdil Bicer, *La propagande anti-française au Maroc en 1915*, în *Revue historique des armées*, n°235, 2004, http://www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr/04histoire/articles/articles_rha/propagandeantifrancaise.htm

cărei biserici aparțineau au hotărât să cheme pe supuși credincioși la « războiul sfânt » (Djihad) contra creștinilor din rîndul țărilor ce alcătuiau coaliția Antantei. Acest apel a fost întărit de un decret imperial (Fetwa) semnat de sultanul de la Istanbul. Acțiunea desfășurată de propaganda germană și modul cum ea a fost contracarată prezintă nu numai un interes științific ci și practic deoarece cu astfel de încercări de a duce o propagandă anticreștină lumea occidentală s-a mai confruntat și ulterior.

Prin chemarea la Djihad și sub influența proclamației imperiale otomane o uriașă mașină de propagandă panislamică s-a pus în mișcare din India în Maroc trecînd prin Afghanistan, Iran și Egipt. Agenții germani și turci misionari musulmani au împînzit aceste spații pentru a convinge pe musulmani să se răscoale contra britanicilor și a francezilor și să-și impună propriile interese sub protecția Puterilor Centrale care erau singurele puteri în măsură să le înțeleagă și să le satisfacă interesele.

Acest fapt dar și altele au determinat înființarea, în martie 1918, unui organism comun franco-britanic de coordonare a activității de propagandă pentru a fi mai eficientă „comunicarea” cu inamicii din cadrul Puterilor Centrale – *Centre d'action de propaganda contre l'ennemie*, (*Center for Propaganda Action Against the Enemy*). Scopul principal al acestui organism era contracararea propagandei adversarului dar desfășurarea de activități comune care să ducă la scăderea moralului luptătorilor din armatele adverse și mai ales să-i facă să dezerteze de pe front.

În tabăra Puterilor Centrale doar Germania a pus accent pe folosirea tehnicilor și metodelor specifice propagandei pentru a crește moralul propriilor trupe și ale adversarului. Austro-Ungaria considera că nu are nevoie de astfel de acțiuni neavînd încredere în forța lor persuasivă. În armata germană a funcționat o structură specializată de propagandă condusă de Hans von Haefen care a vizat creșterea moralului și cultivarea sentimentului războinic în rîndul trupelor germane.⁷⁵

⁷⁵ Călin Hentea, *op., cit.*, p. 54.

Preocuparea de a-și comunica obiectivele de politică externă și a-și promova interesele în rîndul opiniei publice internaționale a fost prezentă și în rîndul țărilor mai mici angajate în conflictele începutului de secol XX. Astfel războaiele balcanice au atras atenția lumii occidentale nu numai prin știrile care veneau de fronturile de luptă ci și prin modul cum beligeranții își prezentau scopurile urmărite.⁷⁶ În armata sîrbă a existat un birou de propagandă încă de la începutul primului război balcanic care era condus de profesorii Stanoia Stanoievici și Milutin Milankovici de la Universitatea din Belgrad. Scopul acestui organism era, în opinia lui Ivan Ilcev, să „contracareze propaganda probulgară în Europa și de a contest *aspirațiile bulgărești nejustificate*”⁷⁷. Asemenea organisme au existat și în celălalte state angajate în vîltoarea primului război mondial și au fost din plin folosite pentru a atrage sprijinul marilor puteri cu ajutorul cărora sperau românii, cehii, polonezii, etc., să-și rezolve aspirațiile naționale.

Propaganda statelor mici din cadrul celor două coaliții deși nu au dispus de o logistică la fel de impresionantă ca marilor puteri nu a fost mai puțin eficientă sau mai puțin importantă din punct de vedere al efectelor pe care acestia sconau să le obțină la masa tratativelor de pace. Miza pentru aceste state era și mai mare deoarece nu dispuneau de alte mijloace pentru a-și promova și apăra interesele naționale.

Analiza conținutului mesajelor folosite în propaganda acestor state cît și marile teme în jurul cărora s-au desfășurat activitățile lor de propagandă relevă faptul că preocupare majoră era de a convinge liderii politici ai marilor puteri asupra legitimității și a justeții idealurilor politice promovate. Statele balcanice angajate în conflict au fost în mare parte animate de construcția politică statală și de justificarea hotarelor pe care le pretindeau. Mai toate aceste popoare visau să realizeze un stat „Mare”. Bulgarii își doreau *Bulgaria Mare* însă dorința lor intra în conflict cu aspirațiile sîrbilor, românilor și a turcilor ca să

⁷⁶ Ivan Ilcev, *op., cit.*, p. 94

⁷⁷ *Ibidem*, p. 96.

enumerăm doar popoarele vecine care pretindeau să încorporeze și ei în viitoarea construcție politică aceleași teritorii⁷⁸.

Pe timpul desfășurării acțiunilor de luptă din timpul primului război mondial s-au utilizat, așa cum s-a putut vedea și din analiza modului cum beligeranții au folosit arma propagandei, metode și mijloace care nu s-au deosebit de la o țară la alta. Prezentăm o serie de modalități și mijloace pe care le considerăm proprii atât aliaților cât și adversarilor. Transmiterea de materiale de presă falsificate care induceau ideea că aparțin propriului stat. Așa au procedat englezii, de exemplu, în septembrie 1916. Au editat un număr fals din *Daily Mail*, pe care l-au răspândit, pe cale aerului, în rindul germanilor pentru a le induce ideea unei debarcări pe coasta de vest a Belgiei⁷⁹. Francezii au procedat și ei la fel transmițând astfel de materiale de propaganda, la inamic sau în teritoriile ocupate de acesta, mai ales, pe cale aerului folosind aviația sau aerostatele.

Metoda cognitivă ilustrată de folosirea stereotipurilor și a clișeelelor negative care subzistă în mentalul colectiv al adversarului a fost folosită de protagoniști empirici și mai mult intuitivi deoarece abia după încheierea războiului mondial W. Lippman își va publica lucrarea sa de pionerat în privința rolului jucat de stereotipuri în formarea opiniei publice. Francezii au exploatat conotațiile negative ale unor psihofixații colective referitoare la germani după cum și propaganda popoarelor din balcani a uzitat de aceste elemente componente ale mentalului colectiv.⁸⁰ În mesajele propagandei în care se foloseau asemenea metode foarte important era alegerea potrivită a cuvintelor cheie care au impact diferit de la un public țintă la altul în funcție de particularitățile culturale și spirituale. Termenul *atrocitate* este destul de puternic dar în asocierea făcută de britanici sau francezi *atrocitate prusacă* sensul său a fost intensificat și a creat o imagine cu o încărcătură emotivă mai puternică. *Adevărul* a fost un alt cuvânt cheie uzitat în

⁷⁸ A se vedea pe larg, Ivan Ilcev, *op., cit.*, p. 234-255

⁷⁹ Călin Hentea *op., cit.*, p. 52

⁸⁰ Ivan Ilcev, *op., cit.*, p.274-276

construcția de acest gen. *Adevăr* erau „viziunile bulgarilor privind Macedonia, *Adevăr* erau doleanțele sârbilor privind Banatul⁸¹ după cum tot adevăr erau și aspirațiile francezilor dar și a germanilor de a avea în interiorul frontierelor naționale Alsacia și Lorena.

Metoda contrastului în ceea ce privește *imaginea de sine* a eului și imaginea Celuilalt a fost și ea larg răspândită. Astfel o analiză făcută de Anne Christophe pe marginea imaginii de *cetățean patriot* pe care o cultivau ziarele franceze și a imaginii *du militarisme et de l'impérialisme allemands* demonstrează că efectul nu se poate obține decât prin îngroșarea acestor calități pentru și accentuarea defectelor pentru alta⁸².

Materialele de propagandă din ambele tabere au inundat „piața” țărilor neutre prin care se comunica opiniei publice „atrocitățile” pe care le săvârșeau militarii pe front și modul „barbar” în care se comportau în luptă adversarii. Faptele proprii erau întotdeauna apozitive și în respectul normei morale și etice ale...războiului. Metoda a fost folosită mai mult sau mai puțin de toți beligeranții, Echipele de propagandiști britanici au răspândit în Europa prin presă relatări despre germanii care inventaseră o fabrică de explozibil prin utilizarea cadavrelor soldatilor inamici. La rîndul lor germanii au tipărit o serie de ziare care reproduceau întocmai grafica unor cotidiene franceze care erau răspândite în liniile franceze⁸³.

O practică des întâlnită aproape la toți actorii implicați în primul război mondial a fost cumpărarea/plata unor „servicii” din partea unor jurnaliști, oameni de cultură, artiști, „neutri” care să informeze opinia publică despre unele fapte sau aspirații ale beligeranților. Francezii, de exemplu, pe timpul războiului mondial, l-au stipendiat pe jurnalistul cu priză la public, Benito Mussolini nimeni altul decât viitorul dictator al Italiei, pentru al face propagandă în ziarul *Popolo di Italia*. Astfel de exemplu nu este singular. Primul război mondial nu a fost numai primul război

⁸¹ Ibidem, p. 277

⁸² Anne Christophe, *La Grande Guerre dans les images de presse en France (1919-1939)* Thèse soutenue en 2007 în <http://theses.enc.sorbonne.fr/theses.html?annee=2004>

⁸³ Călin Hentea *op., cit.*, p. 53

care a „mecanizat” moartea ei și primul conflict care „atacat” însăși raționalitatea și sensibilitatea ființei umane. Din această perspectivă a pregătit cea de-a doua conflagrație mondială.

După terminarea războiului și armele au tăcut au comunicarea s-a transformat în principala armă pentru apărarea/promovarea intereselor pe câmpurile de „bătălie” ale Conferinței de Pace de la Paris. Capitala franceză a devenit un adevărat centru al propagandei universale. Fiecare națiune căuta să-și justifice poziția, rolul și aspirațiile la masa negocierilor cât mai convingător. Principiile care au călăuzit lucrările conferinței au devenit și teme majore în comunicarea pe care delegațiile oficiale ale guvernelor participante sau a grupurilor de lobby ce le însoțeau o întreținea oficial sau cu opinia publică internațională. Astfel că în sprijinul principiului naționalităților cel mai adesea în comunicare și propaganda au fost aduse argumente de ordin istoric, lingvistic și demografic.

Românii, de exemplu, pentru a-și susține cauza au tipărit în limbile de circulație internațională tratate privind istoria poporului român prin care se sublinia caracterul romanic și legătura sa cu spiritualitatea latină a popoarelor italian, francez, spaniol etc dar și lucrări consacrate istoriei provinciilor a caror unire trebuia să fie recunoscută de înaltul for de la Paris. Vom ilustra acest aspect cu activitatea desfășurată pentru susținerea drepturilor asupra Basarabiei. Pentru a convinge opinia publică dar și delegațiile oficiale au fost tipărite lucrări cum ar fi *La Bessarabie et les droites des peuples*, Paris, 1919 semnată de D.Drăghicescu, *Basarabia*, Paris, 1920, *Bessarabia. Political and Economical Review*, Paris, 1919 etc.⁸⁴

Eficiența unei astfel de comunicări nu a fost întotdeauna cea pe care și-au dorit-o autorii ei. De multe ori argumentele de ordin istoric, religios, cultural sau de altă natură păleau în fața intereselor politice pe care marii actori le aveau și urmăreau să le impună popoarelor cu așa zise interese limitate. Astfel delegația

⁸⁴ Anton Moraru, Ion Negrei, *Anul 1918. Ora astrală a neamului românesc*, Chișinău 1998, p. 166

română de la Paris a trebuit să înfrunte o antipatie din partea delegațiilor anglo-saxone cu care „foarte rar au purtat negocieri”⁸⁵. Acest lucru se poate constata și în procesele de comunicare ale altor delegații la conferința de pace de la Paris. Nimeni nu a putu să convingă pe toată lumea și de aici o permanentă confruntare în dialogul delegațiilor participante. Expresia acestei stări de lucruri

ÎNTREBĂRI

1. Raportat la scopuri și interese urmărite considerați că în primul război mondial au existat diferențe între propaganda taberelor aflate în conflict?

2. Prin ce s-a particularizat propaganda statelor din sud-estul continentului european angajate în conflictul mondial ? Exemplificați.

3. cum caracterizați comunicarea guvernului de la București cu opinia publică internațională și elita politică din diferite țări? Propagandă sau promovare a intereselor naționale. Argumentați pentru o situație sau alta

BIBLIOGRAFIE

- Paul Dobresu, Alina Bârgăoanu, *Mass media și societatea*, Editura Comunicare.ro, București, 2001, p. 39-46
Henri Kissinger, *Diplomația*, All, 1995
Călin Hentea, *Propaganda fără frontiere*, Nemira, București, 2002, p. 52
C. Haste, *Keep the Fire Burning. Propagande in the First World War*, London, 1977, p. 95
C. Hlihor, *Istoria secolului XX*, editura Comunicare.ro, București, 2002, passim

⁸⁵ Frederic C. Nanu, *Politica externă a României, 1919-1933*, institutul European, Iași, 1993, p. 67.

O. Tafrali, *Propaganda românească în străinătate*, Editura Ramuri, Craiova, passim

Ivan Ilcev, *Are dreptate sau nu, e patria mea. Propaganda în politica externă a statelor balcanice (1821-1923)*, traducere de N. Moderău și V. Ristea, Editura Curtea Veche, București, 2002, p.110-119